

BADIIY MATNNI SOTSIOPRAGMATIK TADQIQ OBYEKTI SIFATIDA O'RGANISH TAMOYILLARI

Mamadaliyeva Manzura Zoir qizi,
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti
1-kurs magistranti
Tel: 904819610

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy matnni sotsiopragmatik yo'nalishda o'rganish masalalari yoritiladi. Sotsiopragmatikaning nazariy asoslari, uning sotsiolingvistika va pragmlingvistika bilan aloqasi, badiiy matndagi ijtimoiy omillar, nutq aktlari, kommunikativ strategiyalar hamda muallif-o'quvchi munosabatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sotsiopragmatika, badiiy matn, diskurs, nutq akti, ijtimoiy kontekst, kommunikativ strategiya, pragmatika.

Annotation: This article discusses the issues of studying literary texts in a sociopragmatic direction. The theoretical foundations of sociopragmatics, its relationship with sociolinguistics and pragmlinguistics, social factors in literary texts, speech acts, communicative strategies, and author-reader relationships are analyzed.

Key words: sociopragmatics, literary text, discourse, speech act, social context, communicative strategy, pragmatics.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы изучения литературного текста в социопрагматическом направлении. Анализируются теоретические основы социопрагматики, ее связь с социолингвистикой и прагмалингвистикой, социальные факторы в литературном тексте, речевые акты, коммуникативные стратегии и отношения между автором и читателем.

Ключевые слова: социопрагматика, литературный текст, дискурс, речевой акт, социальный контекст, коммуникативная стратегия, прагматика.

Zamonaviy tilshunoslikda matnni faqat struktur-semantik birlik sifatida emas, balki kommunikativ va ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Ayniqsa, badiiy matnni sotsiopragmatik yondashuv asosida tadqiq qilish uning ijtimoiy tabiati, muallif pozitsiyasi va o'quvchiga ta'sir mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

Sotsiopragmatik tadqiqot til birliklarining qo'llanishini ijtimoiy omillar bilan bog'liq holda o'rganadi. Badiiy asar esa muayyan tarixiy davr, ijtimoiy muhit va mafkuraviy sharoit mahsuli bo'lib, unda ijtimoiy munosabatlar nutq orqali aks etadi.

Badiiy matnning antroposentrik tadqiqida uning ijtimoiyligi xususiyatini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Badiiy matnning ijtimoiylik belgisi unda tasvirlangan personajlarning millati, yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqeyi, jamiyatda bajaradigan roli, vazifasi, kasb-kori kabi sotsial xususiyatlarining nutqida namoyon bo'lishida yuzaga chiqadi.

Insonga xos ijtimoiylikning nutqqa ta'siri, ayniqsa, badiiy matnda yaqqol ko'zga tashlanadi. Matnning bu tipida ko'pincha turli ijtimoiy sifatlarga ega personajlar ishtirok etishi sababli ularning nutqi ijtimoiylik belgisiga ko'ra bir-biridan farqlanadi.

Badiiy asardagi personajlar nutqini sotsiopragmatik aspektda o'rganish asarning ijtimoiylik xususiyatini ochib berishda ahamiyatlidir. Sh.Safarovning fikricha, "shaxs ijtimoiy mavqeyini farqlash uning kommunikativ faoliyatini o'rganish uchun muhimdir. Ijtimoiy status va rollardagi farqlar, albatta, muloqot birliklarining sotsiopragmatik xususiyatlarida "iz" qoldiradi"[Safarov Sh. 4:157]. Shunday ekan, badiiy matnda personajlar nutqini ularning ijtimoiy maqomi va roli bilan bog'liq holda tekshirish sotsiopragmatik jihatdan muhim va hatto zarurdir.

O'zbek tilshunosligida badiiy matnni antroposentrik aspektda tadqiq qilgan D.Xudoyberganova badiiy matnni ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan muloqot shakli, o'zida muayyan til egalarining bilimlarini, lisoniy tafakkurini, milliy psixologiyasi va mentalitetini aks ettiruvchi mental qurilma sifatida baholab, uni kognitiv-semantik, psixolingvistik, lingvokulturologik aspektlarda tekshirdi. U badiiy matnning kognitiv-semantik xususiyatlarini matn yaratilishi jarayonini tadqiq etish orqali ochib berdi. Badiiy matnning psixolingvistik xususiyatlarini unda shaxs ruhiy holatining ifodalanishini tahlil etish orqali yoritdi. Shuningdek, badiiy matnning lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilib,

o'xshatish, metafora, jonlantirish va tasavvur asosida yaratilgan matnlarning milliy-madaniy belgilarni o'zida saqlovchi va ularning davomiyligini ta'minlovchi lingvomadaniy birliklar ekanligini asoslab berdi [Xudoyberganova D 6:8].

Badiiy matn tadqiqida olim qayd etgan tahlil yo'nalishlari qatorida sotsiopragmatik aspektdagi yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Badiiy matnda tasvirlangan personajlar dunyoqarashi, kasb-kori, qiziqishlari, jinsi, yoshi, jamiyatda egallagan mavqeyiga ko'ra farqlanar ekan, ularning turli muloqot vaziyati, nutq sharoiti asosida yaratgan nutqini aynan ushbu ijtimoiy xususiyatlarni inobatga olgan holda o'rganish sotsiopragmatik tahlillarni taqozo qiladi. Umuman, badiiy matnda sotsiopragmatik tamoyillarning voqelanishi masalasini tekshirish ushbu yo'nalishning muhim vazifalaridan biri sanaladi.

Har qanday badiiy matn muayyan sotsial tip, ya'ni yozuvchi tomonidan yaratilib, jamiyat, uning a'zolari, ya'ni kitobxonlar uchun xizmat qiluvchi ijtimoiy voqelik sifatida ahamiyatlidir. Badiiy matn muayyan ijtimoiy shaxs, ya'ni yozuvchi tomonidan yaratilishi va o'quvchi tomonidan mutolaa qilinishiga ko'ra ikkitomonlama yo'nalganlik xususiyatiga ega.

Rus olimasi N.S.Valginaning fikricha, "har qanday matn kimningdir uni idrok etishi uchun mo'ljallanadi: yilnomachi kelajak avlod uchun, mutaxassis olim esa hamkasblariga o'z kuzatishlari va xulosalarini yetkazish uchun yozadi; kundalik kabi matn ham kimdir uchun yaratiladi, u insonning "o'zi uchun" mo'ljallangan bo'lsa-da, bunda "o'zi uchun" tushunchasi ham ma'lum bir o'quvchini anglatadi. Shu o'rinda matnning muallif-ijodkorga (balki jamoaviy mualliflar) va idrok etuvchi o'quvchiga tarzidagi ikkitomonlama yo'nalganlik xususiyati anglashiladi. Bu jihat matnni har tomonlama tavsiflashda ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi" [Валгина Н 7:28].

Badiiy matnda yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ muloqot kitobxonning asarni o'qib, idrok etishi jarayonida yuz beradi. O'quvchi badiiy asarni mutolaa qilar ekan, yozuvchi bilan xayolan muloqotga kirishadi, u bilan beixtiyor bahs-munozaraga kirishadi, zarur o'rinlarda e'tirozini bildiradi yoki muallif qarashlarini qo'llab-quvvatlaydi, asarda bayon qilgan g'oyalarini ma'qullaydi.

Demak, yozuvchi va o'quvchi o'rtasida kommunikativ muloqot kitobxonning badiiy matnni o'qishi, uning mazmunini, g'oyasini idrok etishi jarayonida yuzaga keladi.

Har bir badiiy asar matnida tasvir obyektiga nisbatan muallifning subyektiv munosabati, shaxsiy qarashlari aks etadi. Yozuvchining voqelikka bo'lgan munosabati ijtimoiy-madaniy vaziyatlarga bog'liq holda shakllanishi tabiiydir. U o'zi yashayotgan, tarbiya topgan ijtimoiy muhit, madaniyat doirasidan tashqariga chiqib keta olmaydi. Adib tashqi olam, unda sodir bo'layotgan voqeahodisalarni jamiyatning muayyan sotsial tipi – ijodkor shaxs sifatida idrok etadi va uni asarlarida aks ettiradi. Bu jihatdan ham har qanday badiiy matn sotsiopragmatik aspektga aloqador manba hisoblanadi.

Badiiy matn nafaqat yozuvchi shaxsiga tegishli nutq ko'rinishini, uning voqelikka munosabati kabilarni, balki asarda "harakatlangan" boshqa ijtimoiy guruhlar nutqini, ularning tilga munosabatini namoyish etishiga ko'ra ham sotsiopragmatik ahamiyatga ega matn hisoblanadi. Badiiy matnning pragmatik xususiyatlari va ijtimoiylik belgisi uning sotsiopragmatik ahamiyatga ega manba sifatida baholanishiga imkon beradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, sotsiopragmatikaning tahlil obyekti keng, uning hali o'z yechimini topmagan dolzarb muammolari mavjud. Jumladan, o'zbek tilidagi badiiy matnlarni sotsiopragmatik aspektda tasniflash tamoyillarini ishlab chiqish va bu tamoyillar asosida ularning sotsiopragmatik tiplarini ajratish, til birliklarining badiiy ijtimoiy kontekstda voqelanishida nutq vaziyati, muloqot muhitining o'rni, badiiy matnda tildagi ijtimoiy xoslangan birliklarning faollashuvi, buning o'ziga xos sabab va qonuniyatlari kabi masalalar turli badiiy manbalar misolida o'rganilib, xulosalar umumlashtirilishi lozim. Bu holat o'zbek tilshunosligida mazkur yo'nalishda hali ko'plab izlanishlar olib borilishi lozimligini ko'rsatadi.

Badiiy matn ijtimoiy-pragmatik kontekstda voqelanar ekan, uning yaratilishida yozuvchining tashqi olam haqidagi hissiy-idrokiy qarashlari, badiiy assotsiativ tafakkuri, lisoniy qobiliyati, shuningdek, sotsiopragmatik bilimlari ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 123 б.
2. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 160 б.
3. Неъматов Ҳ., Жўраева Б. Социолингвистика. – Бухоро, 2004. – Б. 43-44.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – 396 б.
5. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг сопиопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти., 2007. – 44 б.
6. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.
7. Валгина Н. С. Функциональные стили русского языка: Учеб. пос. – М.: Мир книги. 1994. – 192 с.

